

Sê Tabloyên Ebdurrehîm Rehmî Hekarî Yên Derheq Kêşana Lêkerên Kurdî

Ayhan Geverî*

Şair û rewşenbîrê kurd Ebdurrehîm Rehmî Hekarî ('Ebdur-Rehîm Rehmî) (1890–1958) ji aliyekî ve xwedanê profîla nivîskarekî berhemdêr e û ji aliyekî dî ve jî xwedanê şexsiyeteke pir-alî ye. Lewra gava em berhemên wî di gel yê nivîskar û şairên serdema wî muqayese dîken, em dibînin ku Rehmî Hekarî, hem hêbetek berhem li paş xwe hêlane û hem jî di gelek cure û awayan de -ji aliyê naverokê ve- berhemên ji yek û du cuda nivîsîne. Ev her du taybetiyên şairî bûne sebeb ku ew wek nivîskarekî navdar bibît. Lê ji aliyê dî ve jî ji ber ku berhemên wî gelek belave ne û kesekî ew berhev nekirine, Hekarî baş nehatiye nasîn. Lewra şexsiyeta wî ya “pir-alî” û ew berhemên wî yê “hêbetek”, yanî kulliyata wî hêsta tam nehatiye nasîn. Armanca vê nivîsarê ew e bi pêşkêşkirina sê cedwel an jî tabloyên wî, yê li ser rêzimana kurmanciyê ku bi taybetî li ser kêşana lêkeran in, pisporî û xemxuriya wî ya di warê ziman de bînine ber çavan.

Gava mirov berê xwe didete naverok û awayê berhemên Rehmî Hekarî, dihête dîtî ku wî ji babetên li ser dînî, folklor, tesewwuf, ziman û edebiyatê heta mijarên siyasî, civakî û rojane berhem telîf kirine. Heta niha li ser rewşenbîriya Rehmî Hekarî, di çarçoveya îmkânên wan ên kê de, hinek xebat hatine kirin. Lê berhemên wî yê berze hêsta nehatine ronkirin. Wî di gelek berhemên xwe de behsa çend berhemên xwe yê di kiriye ku wî ew nivîsîne, lê îro gelek ji wan ne li ber destê me ne. Bo nimûne, di dawîya berhema xwe *Dersa Dîn* (1921–2) de -wek mînak mufredatekê- di listeyekê de “Kitêbêd Mektebê” daye ku ew liste, wek hejmara kitêbên medreseyan, ji 12 kitêban pêk dihêt û ji bilî *Nûbara Piçûkan* kitêbên dî hemû yê Rehmî Hekarî ne. Di nav wan kitêban de jî di bin îbareya “Yê Hatî Çapkirin” ev her sê kitêb hene: “*Kilîla*

* Dr., Zanîngeha Muş Alparslan
Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî
e-mail: ayhangeveri@gmail.com

Xwendinê" (Elfabe)¹, *'Eqîda Îmanê* ('Ulumuddîniyye - ji bo sala/sinifa yekê) û *Dersa Dîn* ('Ulumuddîniyye - ji bo sala/sinifa duyê); li hember wan jî wek nivîskar navê xwe wek "Ebdurrehîm" nivîsiye. Ji van berheman ya ewil li ber destê me nîne lê herduyên dawî li ber dest in. Herwisa navê kitêbên wî yên di jî di nav lîsteya wî de wiha derbas dibin:

(Yê bêne çapkirin)

1-	Qissa Pêxemberan	(Tarîxu'l-Îslam)	'Ebdurrehîm
2-	Qissa Xelîfan	(Tarîxu'l-Îslam)	'Ebdurrehîm
3-	Ser behr	(Qira'et)	'Ebdurrehîm
4-	Hejmar	(Hisab)	'Ebdurrehîm
5-	'Erdê Xudê	(Coxrafya)	'Ebdurrehîm
6-	Welat	(Coxrafya)	'Ebdurrehîm
7-	Mirov	(Hifzussaha)	'Ebdurrehîm
8-	Dersa Şerî'eti	('Ulumuddîniye)	'Ebdurrehîm. (17)

Ji wan berheman heta niha em haydar nînin ka hatine çapkirin û berze ne an ew hema qet nehatine çapkirin. Lê her çawa bît û ew berhem negeheştibine çapê jî, ew lîste ji bo fêmkirina hizr û bîrên Rehmî Hekarî yên li ser perwerdeya kurdî numûneyeke girîng e. Lewra Rehmî Hekarî li ser meseleyên perwerdeyê xemeke mezin dixwar û li ser şopa Ehmedê Xanî (1650–1707) dixwast ciwanêt kurdan xwe li ser bingeha zimanê xwe bigehînin. Ji bo nîşana wê jî girîngtirîn xebata wî ya "Tesrîfa Fi'îlan" e ku em jî dê di vê nivîsê de behsa wan tabloyan bikin.

Her sê tabloyên Rehmî Hekarî yên li ser kêşana lêkerên kurdî, ku ji bo xwendevanên rojnameya *Jînê* wek diyarî hatine belavkirin, ji gelek aliyan ve balkêş in. Lewra cara ewil bû ku materyaleke zimanê kurdî ji bo niyeta perwerdeyê bi rêya rojnameyekê dihate belavkirin. Ev yek hem rola rojnameyan û tesîra wan nîşan didet, hem jî berçav diket ka Rehmî Hekarî ji bo zimanê Kurdî çawa ji dezgeyên çapameniyê îstifade kiriye. Yanî Rehmî Hekarî, wek rewşenbîrekî hişyar xwestiye xwe bigehînte zarok û gencên kurdan ku rêbaza wî bi serê xwe balkêş e. Ji aliyê di ve jî, jixwe amanca wî ya xwegehandina bi xortan jî belavkirina materyaleke zimanê kurdî ye. Ev yek jî rola şairî ya di edebiyat û çapemeniya kurdî de baş nîşan didet.

¹ Di rûpelê dawî yê *Gaziya Welat-1* de jî behsa vê kitêbê bi navê *Mifta Xwendî* ("Mekteb Külliyyatından" Kürdçe Elifba Kitabı) heye. Lê li wê derê jî tete gotin ku ew hêj nehatiya çapkirin, li ber çapê ye. Lê di dawiya *Dersa Dîn* de di nav "yên çapbûyî" dihête îlankirin. Her wiha navê vê kitêbê di *Dersa Dîn* de wek "Kilîla Xwendinê" ye, lê di *Gaziya Welat-Iê* de wek *Mifta Xwendî* ye. Wisa diyar e ku di *Gaziya Welat-Iê* de xelet hatiye nivîsîn û divêt ew wek *Mifta Xwendinê* bît.

Ebdurrehîm Rehmî Hekarî bi sê hejmarên rojnameya *Jînê* ve (navbera tarîxên 1 tîrmeh – 15 tebax – 20 çiriya paşî 1920) sê tabloyan wek diyarî belav diket ku di her tabloyekê de hem muxetebên diyariyê cuda ne hem jî mijarên ku di wan de hatine behskirin cuda ne. Tabloya yekem (1ê tîrmeha 1920ê) bi ser navê “Diyariyek ji bo zaroyê Kurdan”-“Kürd gençlerine bir hediye” hatiye çêkirin û li aliyê çêpê-jorî “hejmar: 1” û li aliyê dî (rast-jorî) jî “cedwel: 1” hatiye nivîsîn. Di binê van îbareyan êdî tabloya lêkerên kurdî digel wergera wan ya bi tirkîya osmanî hatiye dan (bnr. Tablo 1).

Rehmî Hekarî bi van her sê tabloyan hindêk têrmên rêzimanê yên bi kurdî danîne ku ji bo wê jî zêdetir ji têrmînolojiya “serf û nehew” a erebî-medreseyê îstifade kiriye. Lê ji ber ku ev xebata wî bi du alî ye, wî hem têgehên rêzimana erebî di tabloyê de bi kar îbane hem jî di bi bin tabloyan de di qismê “îzah” û “îfade”yan de jî ew xwerû bi kurdî nivîsîne. Bi vî awayî di tabloya yekem de bi hemû deman ve ji bo kêşana lêkerên kurdî nimûne dane û tercumeya bi tirkî ya her nimûneyê jî daye. Herwisa “rader” wek “mesder”; ji bo “raweya fermanî” “îsmî hazir”; ji bo “rayeka dema fireh” “fi’lî mudarî” û ji bo “dema niha” jî “fi’lî hal” bi kar îna ye. Di vê derê de tişta balkêş ew e ku di piraniya çavkaniyên li ser rêzimana kurdî de ew ferqa di navbera “dema fireh” (*geniş zaman – present tense*) û “dema niha” (*şimdiki zaman – present continuous tense*) de nehête diyarkirin, lê Rehmî Hekarî ev her du dem ji hev cuda kirine û kêşanên cuda ji wan re destnîşan kirine, wek ku di Tablo 1 de xuya dibît:

Tablo 1. Qismek ji tabloya “*Tesrîfa Fi’îlan-I*”ê ya Rehmî Hekarî²

fi’lî mudarî				fi’lî hal				
edat-i mudarî	maddê-i asliye	zamiir fi’îlî		edat-i hal	edat-i mûzâra ‘at	maddê-i asliye	zamiir fi’îlî	
di	bez	im	koşarim	wê	di	bez	im	koşuyorum
di	d	im	veririm	wê	di	d	im	veriyorum
di	k	im	yaparim	wê	di	k	im	yapıyorum
di	êx	im	düşürürüm	wê	di	êx	im	düşürüyorum
di	şo	im	yıkarım	wê	di	şo	im	yıkıyorum
di	kev	im	düşerim	wê	di	kev	im	düşüyorum
di	ger	im	gezerim	wê	di	ger	im	geziyorum
di	b	im	olurum	wê	di	b	im	oluyorum

² Zanyariyên me yên derheq tabloya yekem de ji vê nivîsarê ne: Mehmûd Lewendî. “Di 1920’î de Xebateke Ebdurrehîm Rehmî Li Ser Zimanê Kurdî,” *Armanç* 145 (1993), rr. 6–7.

Ev ferqa dema fireh û dema niha di gelek lehceyên kurmancî de nîne, lê di kurmanciya Hekaryan û badînî³ de û herwiha li nav şairên edebiyata kurdî ya klasîk de heye.⁴ Bi vî awayî em têdigezin ku kêşana lêkeran ya Rehmî Hekarî vê taybetiya lehceyên Badînan û Hekaryan wek xaleke girîng a rêzimana standard (lewra ew wê ji bo xwendina li mekteban amade diket) dizanît û wisa di rêzimana xwe de bi cih diket.

Di tabloya ewil de, ji bilî vê meseleyê, di qismê “Îzah” û “Îfade”yê de têbînîyêd xwe bi tirkî nivîsîne û ji bo tîrmînolojiyê têgehên rêzimanî wiha bi nav kirine:

Tablo 2. Ji tabloya “*Tesrîfa Fi’îlan-I*”ê ya Rehmî Hekarî⁵

kurdî	tirkî	kurdî	tirkî
bingeh	masdar	çirokiya borî	hikâye-i mâzî
fermanî	emr-i hazır	çirokiya niha	hikâye hal
têt	mudârî	çirokiya pêş	hikâye-i istikbâl
pêş	istikbâl	wera borî	şert fi’l-mâzî
boriya dîtî	mâzî-i şuhûdî	wera têt	şert fi’l-mudârî
boriya bihistî	mâzî-i naklî	navê kirî	ism-i fâ’il
çirokî	fi’l-i hikâye “[he]bûn”		

Piştî ku îzahên xwe yê derheq têgehên gotine, Rehmî Hekarî di dawiya vê tabloyê de du cumle “îfade”yên xwe bi kurdî û tirkî nivîsîne, ku di ya kurdî de dibêjît: “*xemxwar im ku ji ber çapnekirina Qewa’ida Mezin. Bi çapkirina vê kaxezê jî fexrê dikim, lewra di nav [vê] hemmîyetê da xidmetek tête hesabê.*”⁶

3 Bnr. Ergin Öpengin û Geoffrey Haig (li ber çapê). “Kurmanji Kurdish in Turkey: Structures, varieties, and status,” tê de: *Linguistic Minorities in Turkey and Turkic Speaking Minorities of the Peripheries*, ed. Christiane Bulut. (Wiesbaden: Harrassowitz, 2017).

4 Li xwarê çend numûne ji *Dîwana* Melayê Cizîrî ji bo serfa dema niha ya ku Rehmî Hekarî di tabloya xwe de diyar kiriye (Melayê Cizîrî. *Dîwan*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012):

“*Wê diket mexlete her dem bi herîfan bi cedel
Bi du caman ji xwe bin sîretê Ebyedwesiwaz*” (r. 98)

“*Me’w nesûm xweş pençe tékra wê diçîn wek teyri vékra
Behsê zulfa yar e vékra borê ‘işqê pur fira ye*” (r. 142)

“*Her dem bi zulmê wê disojî qelbê ji hubba xwey tijî
Lazim dibêm min dê kujî kes nîne çîtin mehderê*” (r. 174)

⁵ Lewendî, “Di 1920’î de”, r. 6.

⁶ Lewendî, “Di 1920’î de”, r. 6.

Di tabloya duyê de, ya bi tarîxa 15ê tebaxa 1920ê, Rehmî Hekarî li ser derecekirina lêkerên kurdî rawestayê ku em nusxeyeke dîjîtal ya wê tabloyê di Servehiya vê gotarê de, li dawiyê, dadinin. Di serê tabloyê de, îbareyên “Diyariya duyê ji bo xortê Kurdan”-“Kürd gençlerine ikinci hediye” hene û herwisa li her du aliyên jorî “hejmar: 2” û “cedwel: 2” nivîsiye. Di “îfade”ya xwe de ev tişt dîsa bi du zimanan wiha nivîsiye:

Bu def‘a da ikinci kava‘id cedvelini tab‘ etmekle Kürdçe bilmeyen milletdaş ve dindaşlarıma ‘acizane bir hizmet etmiş olsam ne mutluyum. Kaxeza duyê min çap kir ji terefê birayan bête hisêbê ez dilşa me.

Ji aliyê derecekirina lêkeran ve Rehmî Hekarî lêkerên “lazim” wek “bixweyî”, yê “fi‘li mütea‘dî” wek “bi-yekdî” bi nav kirine û bo nimûne jî ev lêkere dane: *geheştin* - “geh-andin”; *kelîn* - “kel-andin”; *filitîn* - “filit-andin.”

Ji bo lêkêren “me‘lûm” û “meçhûl” jî kelîmeyên “kiwş” [ji “kifş”ê] û “ne-kiwş” bi kar înane û ji bo dereceyên wan lêkeran jî ligel muqeyeseyên tirkî wiha nimûne dane: “biriqîn” (parlamak), “biriqandin” (parlanmak), “hat biriqandin” (parlatılmak).

Rehmî Hekarî di tabloya duyê de li gor hemû deman ev curên lêkeran kêşane û di her lêkerê de yek û yek morfemên wan cuda nivîsîne. Bo nimûne di serê tabloyê de “lazim” û “birinci müte‘adî” wiha çêkirine:

Tablo 3. Ji tabloya “*Tesrîfa Fi‘îlan-II*”yê ya Rehmî Hekarî

lazim				birinci müte‘adî		
madde-i asliye	edat-i masdar	nun-i masdarîyet	Türkçesi	madde-i asliye	edat-i ta‘adî	Türkçesi
raz	a	n	yatmak	raz	andin	yatırmak
gehe	şt	n	yetişmek	geh	andin	yetiştirmek
beec	î	n	korkudan ölmek	beec	andin	korkutmak
filit	î	n	kurtulmak	filit	andin	kurtarmak
kel	î	n	kaynamak	kel	andin	kaynatmak
mir	i	n	ölmek	mir	andin	öldürmek
bar	î	n	yağmak	bar	andin	yağdırmak
ger	ya	n	gezmek	ger	andin	gezdirmek

Heçf tabloya Ebdurrehîm Rehmî Hekarî ya sêyê ye, ya bi tarîxa 20ê çiriya paşîna⁷ 1920ê, ew li ser wan lêkeran e ku ji navan hatine çêkirin û herwisa li ser nav û sifetan e. Li ser tabloyê dîsa bi du zimanan ev îbare nivîsîne: “Diyariya sêyê ji bo biçûkê kurdan”-“Kürd genclerine üçüncü hediye.” Di qismê “îzah”ê de jî di deh maddeyan de gelek agahiyan didet ku ew agahî tabloya wî xurttir diken. Ligel wê, di vê tabloyê de ji xwendevanan jî lêborîna xwe dixwazît. Lewra wî di tabloya duyê de we’ d kiriye ku ew di tabloya sêyê de li ser zemîran rawestît, lê ji ber ku wî ew qewlê xwe bi cih neînaye, hem di vê tabloyê de lêborînê dixwazît hem jî dibêjît ku wî ew mijar hêlaye bo tabloya çarê:

İkinci cedveliñ altıncı maddesiniñ ahîresinde zamîriñ tafsîlatını, üçüncü cedvelde va’ d etmiş idim fakat zamîriñ mevki’leri ‘ilm-i nahvde daha güzel anlaşılacağı için nahv-i Kürdiyenîñ (...) cedveli bulunan dördüncü cedvelde gösterilmek için te’ hîr edildiğinden kâr’îniñ ‘afvını dilerim.

Mîrov ji van îfadeyên Hekarî têdigeht ku wî yan tabloyeke dî amade kiriye û dibît ku dîsa di gel rojnameya *Jînê* belav kiribît, yan jî wî tenê di vê tabloya sêyan de daxwazeke xwe diyar kiriye lê wî ew tablo amade nekiriye. Lewra heta niha em negeheştine tabloya wî ya çarê. Rehmî Hekarî di binê her tabloyekê de piştî tarîxê înzeya xwe wek “Ji Mala Hekariyan ‘Ebdurrehîm Rehmî” danaye.

Ji berhemên wî mirov dizanît ku ji bilî van tabloyan, li ser mijarên zimanê kurdî xebatên wî yêd dî jî hebûne. Lewra çawa ku di dawiya kitêba xwe *Dersa Dîn* û di *Gaziya Welat-Iê* da îşaret diket, wî bi navê “Kilîla Xwendinê” kitêbek li ser elîfbêya kurdî amade kiriye û çap kiriye. Lê em heta niha negeheştine nimûneyeke wê kitêbê. Herwisa di tabloya yekem de jî behsa “Qewa’ida Mezin” diket ku wî neşiyaye wê çap biket û ji ber wê, wî ev tabloyene belav kirine. Bi vî şiklî, çî çap bibin çî çap nebibin, nav û behsa wan berhemên Rehmî Hekarî îbat diket ku wî li ser zimanê kurdî bi rengê rêkûpêk û li gor dewra xwe jî bi awayekî ilmî xebat kirine û berhem nivîsîne. Herwisa ji numûneyên me ji tabloyên wî jî dayî xuya dibît ku hindêk xalên wî ji bo rêzimana standard destnîşan kirî cuda ne ji yên îro wek rêzimana standard têne qebûlkin û di zimanê nivîskî yê kurmancî de têne tetbîqkin. Herwiha, têrmînolojiya wî danayî bi serê xwe balkêş e; hem ji têrmên serf û nehwe yêd mufredata medreseyan îstifade kiriye hem jî têrmên nû yên kurdî jê re danîne, ku hindêk ji wan têrman îro jî di rêzimana kurmancî de li kar in. Bê guman nixandina fikr û tercîhên Rehmî Hekarî dimînît bo nixandinên berfirehtir yên zimannasên zimanê kurdî. Lê her çawa bît ev her sê tabloyên me behs jê kirî, hem

7 Ebdurrehîm Rehmî Hekarî di vê tabloyê de “çiriya paşîn” wek “çiriya berê” nivîsiye.

ji aliyê xebatên li ser zimanê kurdî ên di serê sedsala borî, hem jî ji aliyê têkiliya wan xebatan bi rojnameyeke kurdan û dîsa belavbûna wan bi wê rojnameyê ve girîng in. Lewra ew xebat ji bilî naveroka xwe, rewşa kurdên 1920an û hişyariya wan ya li ser zimanê jî nîşan didet.

Bîbliyografi

Lewendî, Mehmûd. “Di 1920’î de Xebateke Ebdurrehîm Rehmî Li Ser Zimanê Kurdî,” *Armanç* 145 (1993): 6–7.

Melayê Cizîrî. *Dîwan*, wer. Osman Tunç, ed. Ayhan Tek. Ankara: T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlıđı Yayınları, 2012.

Öpengin, Ergin û Geoffrey Haig (ber çapê). “Kurmanji Kurdish in Turkey: Structures, varieties, and status,” tê de: *Linguistic Minorities in Turkey and Turkic Speaking Minorities of the Peripheries*, ed. Christiane Bulut. Wiesbaden: Harrassowitz, 2017.

Rehmî Hekarî, Ebdurrehîm. “Diyariya duyê ji bo xortê kurdan – Kürd genclerine ikinci hediye (İkinci Kavaid Cedveli)”, pêveka *Rojnameya Jînê*, jimareya 15ê tebaxa 1920ê.

Rehmî Hekarî, Ebdurrehîm. “Diyariya sêyê ji bo biçûkê kurdan – Kürd genclerine üçüncü hediye (Üçüncü Kavaid Cedveli)”, pêveka *Rojnameya Jînê*, jimareya 20ê çiriya paşîna 1920ê.

Rehmî Hekarî, Ebdurrehîm. “Diyariyeke ji bo zarê kurdan – Kürd genclerine bir hediye (Birinci Kavaid Cedveli)”, pêveka *Rojnameya Jînê*, jimareya 1ê tîrmeha 1920ê.

Rehmî Hekarî, Ebdurrehîm. *Gaziya Welat-I*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1919.

Rehmî Pertew, Ebdurrehîm. *Kürtçe Din Dersleri: Dersa Dîn*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1921.

